

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ODORICS FERENC

Antropomorfizmus az értelmezésben, azaz *Táj két figurával* – Tandori Dezső verse

„A dekonstrukció csak egy istennélküli
világban képes érvényesülni,
ott viszont szinte obligát,
akár a tüktoj villásreggelinél.”

ESTERHÁZY nyomán

Tanulmányomban Tandori Dezső *Táj két figurával*¹ című versét olvasom azzal a reménnyel, hogy létrehozandó értelmezésem dialógusba lép azokkal a retorika- és interpretációelméleti implikációkkal, melyek az antropomorfizmus és elkerülhetetlenül a tropológia területén lelhetőek föl.

Viszonylag közkeletű az az értelmezéseméleti nézet, miszerint szóljon bármiről is egy irodalmi szöveg, álljon bármiféle tárgyiasság is valamely irodalmi mű előterében, az olvasó (ember) óhatatlanul antropomorf módon jár el: a nem-emberi attribútumokkal rendelkező létezőket emberi attribútumokkal látja el. A tücsök és a hangya meglehetősen koros történetében is a szorgalmasság és előrelátás versus léhaság és nemtörődömség mint emberi viselkedésminták érdekesesek számunkra, megkockáztatom, hogy Ezópus meséit általában és elsősorban nem állatetológiai esettanulmányként olvassuk. De hogyan olvassuk Tandori versét? Miképpen antropomorfizáljuk a *Táj két figurávalt*? Miféle figurák ezek a figurák?

Annyi tudunk róluk, hogy kettő van belőlük, s ez a két figura társhatározói viszonyban áll valamely – közelebről meg nem határozott – tájjal. A két figurát két, egy kisebb és egy nagyobb oszlop képviseli a versben, az oszlopok pedig sorokba rendezett betűkből és számokból állnak. Azonosításuk a közös jegyek segítségével végezhető el: a kisebb oszlopszerű figura soronkénti közös jegye a „c” betű, így legyen ő „c”, a nagyobb oszlopszerű figura soronkénti közös jegye a „H” betű, ő pedig legyen „H”. „c” és „H” mint az antropomorfizáció alapját megalkotó széma meglehetősen soványnak tűnik. Kisebb osz-

1 TANDORI Dezső, *Táj két figurával* = T. D., *Egy talált tárgy megtisztítása*, Bp., Magvető, 1973, 75.

lop, nagyobb oszlop: ez se sokat segít. Talán ha a tájat be tudnánk lőni. A betájolásnál hasznunkra válhat a vers kontextusa: a *Táj két figurával* az 1973-as *Egy talált tárgy megtisztítása* című Tandori-kötetben jelent meg, amelyben fellelhető egy-két – a szóban forgó vershez – hasonló poétikai kelléktárat mozgósító vers, például:

*A bethlemi istállóból egy kis jószág kinéz*² című

Hc3

Ebben a versben és a *Táj két figurával* címűben az egyes sorok szintaktikai generáló szabálya (legalábbis a „H” figura esetében) azonos:

Három karakterhellyel rendelkezünk, a karakterhelyek kitöltési, azaz H-generáló szabályai a következők:

Az első karakterhelyre írj egy nagy „H”-t,
a másodikra írj egy tetszőleges kisbetűt („c”-től kis „h”-ig terjedően),
a harmadikra pedig generálj egy számot (3-tól 8-ig terjedően).

Vagy egy másik vers ebben a kötetben, amely ugyan írásmódjával nem képviseli ezt a paradigmát, hiszen a verstest üres, azonban a cím megvilágítóan eligazít:

*A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn*³
(verstest)

A gyalog szakszó, sakkjáték terminusa, következésképpen a gyalog sakkfigura. Ezzel a megállapítással megadtuk e három vers közös olvasási kódját: a sakk-kódot. Mindhárom vers valamely és valamennyi, de nem az összes sakkfigura lépését jelöli. A legutóbbi, *A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn* című a koordináták nélküli térben való jelölés lehetetlenségét üzeni, egyben azt is, hogy a másik két verset a sakk-kód alkalmazásával érdemes olvasnunk. Merthogy a gyalog sakkfigura, melynek jelölője a zérójel, hisz az összes többi figurának van pozitív jelölője, így a gyalog megkülönböztető jegye a jelölés hiánya, a hiányjel.

A bethlehemi istállóból egy kis jószág kinéz című versben – minthogy a „H” a huszár jelölője a sakkban – a Hc3 a huszár nyitólépését jelöli, amikor a huszár a zárt gyalogsorral mögül kilépve megnyitja a játékot. Metaforikus totalizációval egybefogva a huszár nyitólépését, a bethlehemi istállót és az egy kis jószágot (ahogy kinéz) arra a történelmi pillanatra utalunk, amely a nyugati kultúra nyitányát jelöli.

2 TANDORI, i. m., 74.

3 TANDORI, i. m., 76.

Visszatérve a *Táj két figurával* című versre, megállapíthatjuk, hogy ebben a versben is sakkfigurák a figurák, ennek következtében a táj sakktáj, azaz sakktábla. S a sakkjátszma lejegyzésének konvenciói alapján azt mondhatjuk, hogy a *Táj két figurával* két figurája két sakkfigura: egy gyalog és egy huszár, melyek lehetővé teszik a vers alapszintű antropomorfizációját: két katonával van dolgunk. Miféle dolgunk akad velük?

Füzi Izabella *A figurák jelemélete* című tanulmányában a „figura” szó magyarított változatainak („alak” és „alakzat”) szémáiban a „személy-volt” és a mintázatszerű „alakzatiság” szemantikai összefonódottságáról és felcserélhetőségükről ejt szót. Példaként a sakkjátékot említi. Idézem: „A sakkjáték figurái esetében például, a figura egy értelmi műveletnek, a lépésnek a megjelenítője, helyettesítője, ugyanakkor a bábu nem pusztán csak helyettesít, hanem egy felállás rögzítője (...) A bábu tehát a sakkozó »játékereje« és a játék előzetes szabályainak, valamint a lehetséges lépések által meghatározott sémáknak a metszéspontjában áll, így minden elmozdulása újabb felállást hoz létre.”⁴ Füzi Izabella tanulmánya a Tandori-vers olvasásakor az alábbi – mintegy olvasási kódként működő – fogódzót nyújtja. A figura a lépést, egy értelmi műveletet helyettesít, egyben egy felállást rögzít. El-mozdulás és fel-állás elválaszthatatlanságáról ejt szót, így minden egyes fel-állásban a megelőző és a következő el-mozdulások értelmét kell keresnünk, Füzi tanulmánya a Tandori-vers végzetes kauzalitására irányítja a figyelmünket. Miért lép oda a gyalog, ahova lép? Miért lép a huszár oda, ahova lép? Miféle erők és értelemek irányítják ezt a játszmát? Egyáltalán: miféle játszma ez?

Meglehetősen furcsa játszma ez. A játszma furcsaságát bizonyos, a sakkjátszmához elengedhetetlen kellékek hiánya okozza. A legszembetűnőbb hiányosság, hogy a táblán – a maximális és egyben minimális – két királyból egyetlen király sem található. Tudjuk: a király nem üthető, így nem hiányozhat. A következő deviancia a következő: a gyalog esetében négy lépés van jelölve, a huszár esetében pedig hét. A huszár az első négy lépést egyedül teszi meg. Vagy az első hármat, hiszen azt sem tudjuk, hogy ki lép először. Azt viszont tudjuk: a sakk-kód szerint a figurák felváltva lépnek. Ebben a játszmában azonban nem így történik. A zűrzavar, lám, egyre nő. A sakktáblán sakkfigurák vannak, azonban a lépéseket irányító intencionalitás, értelem és kauzalitás felrúgja a sakkjátszmák konvencióit. Ki játszik ebben a játékban? Mi játszódik le ezen a táblán? S az anomáliák sora még nem zárult le. Vizsgáljuk meg a következő állást! A huszár az e6-os pozícióban áll, a gyalog pedig a c7-esen. Ez az állás a huszár számára ütőhelyzetet jelent, s mit lép? Egyrészt nem üti le a gyalogot, másrészt a sakkjód szerint a lehető legrosszabb kockára lép: a d8-asra. Ez utóbbi állás most pedig a gyalog számára jelent ütőhelyzetet, s mit tesz ez az elvetemült gyalog? Nem üti le a huszárt, ehelyett mellé lép, s nem is akárhová, hanem az utolsó kockára, amely – szintén utalva a sakk-kódra – a gyalog átváltozását teszi

4 Füzi Izabella, *A figurák jelemélete = Figurák: Retorikai füzetek I*, szerk. Füzi Izabella, ODORICS Ferenc, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2004 (deKON-KÖNYVek, 29), 12.

lehetővé. Az átváltozás szabályai szerint akár vezérré is változhatna, de ismét deviáns viselkedést tanúsít: nem vezérré, hanem huszárrá változik. Így a játszma végállapota a következőképpen írható le: két huszár áll egymás mellett, és nincs más e sakkjátékon.

A fentiekben ugyan megtörtént a *Táj két figurával* antropomorfizációjának sakszerű előkészítése, azonban – ha megmaradunk a sakkjáték konvencionális keretei között – nem mondhatjuk, hogy sokat léptünk előre. Más nem nagyon marad hátra, minthogy csak részlegesen használjuk fel a sakkjátszmákat irányító szabályokat, a sakk-kódot, narratívaként felfogva a két figura viszonyrendszerét bizonyos esetekben el kell szakadnunk ettől a szabályrendszertől, azaz értelmezésünk a sakkjódon való élősködésként írható le, így próbáljuk meg két ember történeteként olvasni a Tandori-verset.

A huszár első négy – egyedül megtett lépése – céltalan, tétova lődörgésnek tekinthető. Egyedül van, mozgása körkörös. Amint megjelenik a gyalog, a huszár mozgása célirányossá válik: elindul a gyalog felé, mintegy célba veszi őt. Fenyegetően közelít. A gyalog nem tud mit tenni, hiszen útja determinált: csak előre léphet, s könnyen kiszámítható – mint ahogy be is következik –, hogy a huszár könnyedén leütheti, s nem is tehet mást a gyalog, minthogy – nem rohan – lépeget végzete felé, merthogy lépésényszer van (ebben az értelemben nem sérül a sakkjátszma konvenciója). Majd a huszár ott áll a siker kapujában, az e6-os kockán: ez a megsemmisítés lehetőségének pillanata, a kivégzés előtti pillanat, szinte hallani a kasza suhogását. De a szerszám nem lép működésbe, a huszár megkegyelmez a gyalognak, sőt a d8-as kockára lépven mintegy próbára téve a gyalogot, felkínálja magát. Már is megfordult a kocka: a gyalog került ütőhelyzetbe, ekkor egyszerre áll fenn a testi és az erkölcsi megsemmisülés kiasztikus helyzete. Amennyiben a gyalog leüti a huszárt, e testi megsemmisítés együtt járna a gyalog erkölcsi megsemmisülésével. De a gyalog nem ezt teszi, elegánsan a huszár mellé lép. Egész működése során a gyalognak ez volt az egyetlen döntési helyzete: választhatott. Erkölcsileg magasrendű döntését megkoronázza egy újabb erkölcsileg pozitív döntéssel: nem él a vezérré/királynővé átváltozás lehetőségével, hanem maga is huszárrá lép elő. Így a történet végállapota ki-egyenlítetttséget mutat.

A viszonylag homogén narratívák mindig alkalmasak parabolikus értelmezés végrehajtására, így van ez most is. „H”, a huszár – a sakkjátszmában való értékességéből adódóan (egyszerűen a lépéskombinációk lehetősége!) az erősebb figura, „c” a gyengébb. Viszonyuk láthatóan hierarchikus. A parabola így fest: az erős – miután megmutatta erejét – kegyelmet gyakorolván próbára teszi a gyengét, a gyenge pedig kiállva a próbát, megtetézvén viszonozza a kegyes gesztust: így hozza létre az erőegyensúly állapotát. A parabolikus értelmezés felülírja az ellenfél legyőzésére irányuló – kétség-telenül agresszív – sakklogikát: a hierarchikus működés önmagát számolja fel. Antropomorf helyettesítéssel olvashatjuk ezt a parabolát az úr és a szolga közti hierarchia felszámolásaként, mintegy emancipációs, rabszolga-felszabadító narratívaként. Az antropomorfizmus efféle, itt parabolikus működését Cynthia Chase nyomán az antropomorfizmus trükkjének nevezhetjük.

Az antropomorfizmus trükkjéről az *Antropomorfizmus és trópus a lírában* című de Man-tanulmányban olvashatunk: „Ugyanakkor az »antropomorfizmus« nemcsak trópus, hanem *azonosítás* is a szubsztancia szintjén. Az egyik entitást fölcseréli egy másikkal, és ezáltal a fölcserelésük előtt egyedi entitások létezését implikálja, valamit valami másnak *vesz*, amit aztán *adottnak* lehet tekinteni.”⁵ Eszerint az antropomorfizmus annyiban trópus, amennyiben végrehajtja a grammatikai azonosítás műveletét, annyiban viszont nem trópus, hogy az azonosítottat, a tenort szubsztanciálisan adottnak tekinti. Továbbolvasva de Mant: „Az antropomorfizmus egyetlen állítássá vagy lényegiséggé fagyasztja a topologikus átalakulások és tételezések végtelen sorát, s mint ilyen, kizár minden egyebet. Nem állítás többé, hanem tulajdonnév.”⁶ Az előzőekben végrehajtott antropomorfikus értelmezés egyetlen állítássá fagyasztotta a *Táj két figurával* című Tandori-verset. Többek között azzal, hogy a játékot, a történetet önmagában, s nem önmaga lehetőségeiben értelmezte: úgy kezelte a verset mintha lenne, miközben a *Táj két figurával* nem van, hanem keletkezik. Olvasható-e topologikusan ez a Tandori-vers?

Természetesen. Hiszen ha szélesre tárjuk az antropomorfizáció kapuit, akkor működésbe léphetnek az emberi alávetettség különféle bináris formái: úr – szolga, főnök – beosztott, tanár – diák, férfi – nő, nő – férfi, fehér – fekete, nyugati – keleti, autós – gyalogos, orvos – beteg stb. S az egyes értelmezések – Roland Barthes szavaival élve – sztereografikusan plurális viszonyba kerülve Szöveggként olvastatják Tandori versét.

Tekintettel arra, hogy ez a vers sakszempontról deviáns módon működik, mely deviancia legfőképpen a sakkhoz szükséges alapvető kellékek hiányából jön létre, tehát erre való tekintettel a verset hiányversként értelmezve lehetőségeiben olvassuk tovább. A vers az utolsó sornál nem fejeződik be, épp ellenkezőleg: lehetőségeiben folytatódik, amit a huszár következő lépésének üres helye is jelöl. Mi lesz a „H” huszár következő lépése? S mit lép erre „c” huszár? Igazából az a kérdés, hogy az egy saktáblán játszó két huszár képes-e az adottként megmutatkozó hierarchiamentességet meghaladni? Vagy: elképzelhető-e egy olyan állás, amelyben – csupán két huszár esetén – az egyik huszár leüti a másikat? Minden további nélkül:

	Hh6
	Hg4
	Hf6
	Hh7
c5	Hg5
c6	He6
c7	Hd8
c8H ^c	Hc6
H ^a 7	Ha7(H ^c)

5 Paul DE MAN, *Antropomorfizmus és trópus a lírában*, ford. NEMES Péter = P. de M., *Olvadás és történelem*, Bp., Osiris, 2002, 371.

6 Paul DE MAN, *i. m.*

Azonban a tropológia valódi működése mégiscsak abban rejlik, ahogy a két huszár – tovább folytatva a játékot – vég nélküli menetben végtelen számú konfigurációt alkot.

Ahogy ezek a konfigurációk újabb és újabb fel-állásokat és el-mozdulásokat generálva újabb és újabb értelmeket és kauzalitást termelnek:

ahogy az antropomorfizáció tropologikusan felülírja magát.